

zanje s dna je teško, gotovo nemoguće. Broj onih koje su uspjele mali je: **Pepeljuga i možda njih još nekoliko.**

Maja Šćepanović

Carl-Ulrik Schierup

»MIGRATION, SOCIALISM, AND THE INTERNATIONAL DIVISION OF LABOUR. THE YUGOSLAVIAN EXPERIENCE

Aldershot: Avebury, 1990.

Jugoslavija kao razvojna petlja

Autor najnovije knjige o Jugoslaviji, **Migration, Socialism, and the International Division of Labour. The Yugoslavian Experience** (Migracija, socijalizam i međunarodna podjela rada. Jugoslavensko iskustvo, Aldershot, Avebury, 1990), Carl-Ulrik Schierup, poznat je našoj i međunarodnoj stručnoj javnosti kao autor brojnih studija i monografija o Jugoslaviji i to prije svega s gledišta proučavanja jugoslavenskih i evropskih migracijskih tokova. Knjiga koju je objavio prije nekoliko godina, *Will They Still be Dancing?* (prikazana u **Reviji za sociologiju**, Vol. 18, 1987, str. 123-125), u koautorstvu s Aleksandrom Alund, obrađuje život jugoslavenskih migranata u Švedskoj. Porijeklom Danac, gdje je završio studij i doktorirao na području socijalne antropologije, Schierup danas radi kao profesor sociologije i istraživač na sveučilištu Umea u Švedskoj.

Schierup se razlikuje od brojnih drugih inozemnih autora koji se bave Jugoslavijom na dva načina. Prvo, on smatra da su vanjske migracije iz Jugoslavije toliko snažan emotivni tok jugoslavenskog društva, da se njegovim proučavanjem može o prirodi toga društva štošta bitno saznati. Drugo, on na jugoslavensko društvo gleda kroz prizmu teorije zavisnosti, koja je u osnovi neomarksistička i koja na

svoj način objašnjava zbog čega jedno relativno nerazvijeno društvo mora postepeno napuštati svoje originalne ideje i ustanove u korist onih koje nalazi u razvijenoj svjetskoj okolini, ali pri tom upozorava, da je, kako god to paradoksalno izgledalo, i takvo prešaltavanje podjednako teško, ako ne još i teže, od ustrajavanja na »originalnim rješenjima«. Ta dilema prožima čitavu knjigu i ujedno predstavlja njezin originalni doprinos sociološkoj jugoslavistici.

Autor polazi od tvrdnje da je sudbina Jugoslavije u velikoj mjeri predodređena razvojem Evrope poslije drugog svjetskog rata, točnije u razdoblju od 1950. do 1973, kada je stvaran »novi dnevni red«, evropski migracijski sustav. To je bila prethodnica za buduću zamašniju integraciju radne snage, kapitala i znanja na evropskom prostoru. U prvom razdoblju došlo je do integracije velike količine, uglavnom nekvalificirane, radne snage iz mediteranskih zemalja. Njoj se priključila početkom šezdesetih i radna snaga iz Jugoslavije. Poslije 1973, međutim, uslijed prodora treće industrijske revolucije, došlo je na tržištu rada do bipolarizacije između intelektualnog i fizičkog rada. Većina razvijenih evropskih zemalja uvela je stroge selektivne kriterije, odbijajući daljnji priliv nekvalificiranih radnika a prihvaćajući samo specijalizirane i visokokvalificirane radnike. Te zemlje također traže od nerazvijenih zemalja emigracije suradnju na programima za masovno vraćanje nekvalificiranih radnika u zemlje porijekla. Tako je stavljen veliki teret na unutrašnju reprodukciju migranata i nezaposlenih u zemljama porijekla.

Na toj točki Schierup započinje analizom jugoslavenskih problema. Jedan od njegovih glavnih argumenata glasi da je *»neprekidno trajanje različitih oblika 'primitivne akumulacije' ključni element sadašnje krize u Jugoslaviji«* (str. 7). Pri tom misli na jednu specifičnu strukturu unutrašnjih društvenih odnosa, što opisuje kao *»patrijarhalno teritorijalizirane«* regionalne državne birokracije koje vremenom sve više zavise od vanjskog transnacionalnog kapitala. U takvom okviru radnički slojevi politički su podijeljeni te se obnavljaju unutar različitih domaćih oblika društvenih odnosa.

Zbog toga će, pretpostavlja autor, i budući razvoj možda imati različite pravce, ovisno o dijelovima Jugoslavije.

Svi dijelovi Jugoslavije stoje u zavisnosti od vanjskog svjetskog razvoja, ali ne u jednakom stupnju, što opet zavisi od unutarnjih povijesnih, etnonacionalnih i razvojnih specifičnosti. Ipak, razvojna ljestvica, odnosno zavisnost, primarna je i određuje daljnju sudbinu dijelova Jugoslavije. Jugoslavija se može i potpuno raspasti zbog unutrašnje kulturne heterogenosti ili političkih antagonizama (što je uvijek teško razlučiti) — ali će razvojni problemi njezinih »ostataka« biti međusobno mnogo više slični nego različiti. Takav pristup uklanja ideološku maglu koju proizvode sadašnji akteri političkih sukoba koji uvelike ratuju arsenalom kulturno-povijesnih mitova. Autor na jednom mjestu ironično govori o »**novoj odori**« i »**starim duhovima**«, aludirajući na *mimikrijske zaokrete komunističkih i antikomunističkih elita u pravcu nacionalizma*. Bilanca njihovih manevriranja ubrzo se poravnava na ljestvici razvojnih problema: kako dalje, odnosno kako izići iz nerazvijenosti?

Schierup upozorava na rezultate brojnih istraživanja o zemljama koje imaju veliku vanjsku migraciju i koja pokazuju kako u njima dolazi do učinka »**modernizacije bez razvoja**«. Političkim potezima i simboličkim ritualima na brzinu se improvizira ambijent modernog visokorazvijenog društva. Dotle u utrobi društva caruje visoka nezaposlenost, raste siromaštvo, skupa s neadekvatnom privrednom strukturom reproducira se i socijalno beznade, čime se zatvara začarani krug. Što je još gore, najjače reakcije na takvo stanje još dublje vuku u ekonomsku nerazvijenost i kulturno-političku prošlost.

Autor potom podrobnije objašnjava unutrašnje korijene jugoslavenske nerazvijenosti u prošlosti, dovodeći revoluciju, industrijalizaciju i, napokon, veliki izvoz radne snage u vezu s korijenima zaostajanja u prošlosti. Usprkos velikom odljevu radne snage, međutim, Jugoslavija i šezdesetih nastavlja s »primitivnom akumulacijom« pod režimom birokratske države.

Njezin ekonomski sistem nikako ne može u transnacionalnu restrukturaciju svjetske ekonomije. Ali to ne znači i stvarnu izolaciju: suprotno tome, zavisnost od svjetskog tržišta sve je više rasla. Daljnje reakcije na takvo stanje još su više umnožile unutrašnja krizna žarišta. Zbog velikih financijskih zajmova izvori akumulacije postali su gotovo isključivo inozemni. Usporedo s tim, a možda i zbog toga, pojavile su se unutarnje granice i nacionalne ekonomije; umjesto centralnog planiranja, pojavljuju se monopolske birokratske države na republičkim i lokalnim razinama. Anarhija i sukobi u saveznoj državi nužan su izraz borbe partijsko-birokratskih monopolskih grupa za izvore akumulacije. To je i **najvažniji unutarnji aspekt sistema**. Autor dokazuje da se u Jugoslaviji prije njezina otvaranja prema inozemstvu formirao čvrsti birokratsko-politički sloj koji je sve institucionalne reforme u smislu samoupravljanja, te privrednu strukturu, podredio vlastitim interesima u smislu primitivnog bogaćenja. Oslanjajući se na analize brojnih jugoslavenskih autora, Schierup opisuje paralelne politike i ekonomije, službene ili formalne i neslužbene ili neformalne, razgranate u svim smjerovima i razinama. Taj **polipski sustav** odgovarao je ne samo državnoj i privrednoj birokraciji, nego i značajnom sloju poluseljaka-poluradnika. Njihov savez zasniva se na »rastućim čvrstim i moćnim vezama između tradicionalnih rodbinskih i lokalnih mreža, te lokalnih i regionalnih državnih aparata« (str. 234). Polipski sustav primitivne akumulacije i korupcije našao je svoj pravni izraz u institucionalnim reformama sedamdesetih i Ustavu iz 1974.

Takav sustav međunarodnoj privredi može ponuditi samo obilje jeftine radne snage — ukoliko za njom postoji potražnja. Druge opcije ne dozvoljava i iznutra ih blokira. Tako je bilo s pokušajem liberalno-tehnokratske reforme nakon 1965, a slično i s pokušajima sindikalističkog samoorganiziranja radnika. Sustav blokira promjene i tako što stvara daljnje institucionalne pretpostavke za svoju samoreprodukciju. U tom pogledu najznačajnija je bila reforma školstva, koju Schierup naziva »**edukacijom za periferiju**«. No, ni takav zahvat

nije mogao smanjiti najveću boljku sustava, a to je stalni porast i inače velike nezaposlenosti.

Eksploziju na Kosovu autor objašnjava prije svega kao posljedicu upravo te strukturalne proturječnosti. On smatra da je »pakleni stroj« visoke nezaposlenosti morao najprije eksplodirati na Kosovu zbog jednostavnog razloga što je postotak nezaposlenosti albanskog stanovništva u odnosu na nealbansko mnogo veći. U takvim okolnostima, svugdje u svijetu u etnički mješovitim sredinama, socijalno nezadovoljstvo prerasta u etnonacionalni bunt. Intervencija Srbije na Kosovu stvorila je »jugoslavensku Palestinu«, a zbog toga je ubrzo izmijenjen čitav politički krajolik Jugoslavije: polip se preobrazio u »teritorijalizirani i korporativni etno- nacionalizam«.

Takav način objašnjenja nacionalnog pitanja do izvjesne točke je isti kako za marksistički tako i funkcionalistički strukturalizam. No, ono što ih razlikuje demonstrira Schierup upravo ovim svojim pristupom. Naime, po svemu sudeći, on smatra da politički i socioekonomski sustav u Jugoslaviji nije ni mogao dovesti do drugačiji ishoda osim do nacionalističke krize. Zastoj u razvoju i visoka nezaposlenost nužno vode u zastarjele nacionalističke koncepcije i pokrete. Međutim, pitanje daljnjeg razvoja u Jugoslaviji Schierup smatra otvorenim u svim pravcima, onim najgorim i onim najboljim, čime demonstrira kako sumnju tako i »moralno-praktični optimizam« karakterističan za dobar dio marksizma od njegovih početaka do naših dana. Po njemu nije isključeno da Jugoslavija ponovo iznenadi svijet s nekim netipičnim rješenjem. Ali to je ipak jedna od mogućnosti uz druge koje su tipične i vjerojatno pogibelnije.

U posljednjem dijelu knjige, koje je zanimljivo i za širu čitalačku publiku, autor razmatra tri moguća scenarija daljnjeg razvoja Jugoslavije: »tehnokratsko-menenderski«, »autoritativno-populistički« i scenarij »ekonomske stabilizacije s jačanjem civilnog društva«.

Po prvom scenariju, koji traži brzo prelaženje na tržišnu privredu, došlo bi do snažnih društvenih potresa uzrokovanih daljnjim pora-

stom nezaposlenosti, produbljivanjem socijalnih nejednakosti i sukoba. Ovi bi prerasli u nove etnonacionalne sukobe i otvorili put u drugi scenarij. Drugi scenarij zasniva se na političkoj diktaturi ili u starom obliku staljinizma ili u novom obliku autoritarnih država, čime bi se nastavila tipično balkanska povijest Jugoslavije. Prema tome, zaključuje Schierup, nijedan od tih scenarija ne vodi Jugoslaviju u novi evropski kontekst. Time implicitno daje prednost trećem scenariju koji bi se ostvario uslijed djelovanja masovnih demokratskih pokreta nepopulističkog karaktera, a njihov glavni dio činio bi radnički trejdunionizam sa izmijenjenim konceptom samoupravljanja.

Nema sumnje da je autorov izbor izraz vlastite naklonosti prema demokratsko-socijalističkim koncepcijama države, društva i radne organizacije. No, to je i rezultat pažljive analize razvoja društva i vaganja najvažnijih argumenata, što je teško odbaciti. Naime, projekti koji su sada u igri u Jugoslaviji i koji se odvijaju u znaku sudara ili pretakanja prva dva scenarija, koja u neku ruku personificiraju Marković i Milošević, već sada dokazuju da Schierup ima pravo kada tvrdi da *prvi scenarij vodi u drugi*. Marković ima sve više oponenata sličnih Miloševiću i vjerojatno će ih imati sve više jednostavno stoga što se katastrofalne posljedice prelaska na tržišnu ekonomiju nužno prebacuju na leđa stanovništva, a ono traži neposredan izlaz u obećanjima nacionalnih vođa. Ako ovi zakažu, onda se uključuje stari scenarij recentralizacije, i tako dalje u sve teže situacije.

Naravno, autor nema čvrstih argumenata koji bi govorili u prilog trećem scenariju. Radnički sindikati, alternativni pokreti, profesionalna udruženja i poslovne elite još su preslabi i pod tutorstvom starih snaga. Stoga scenarij »trećeg puta« predstavlja više rezultat logične dedukcije jedne evolucionističke teorije koja kaže da društvo na kraju ipak bira manje pogibelnan put razvitka. To je točan zaključak, premda nije dovoljan jer stoji »na kraju«, nakon niza još nepoznatih premisa. Doduše, postoji određeni broj zemalja, kao što su Japan i neke pacifičke zemlje, koje su se u orbitu razvijenih zemalja ubacile na svoj specifičan način,

takoreći razvijajući se bez modernizacije (u zapadnom obliku). Ali analogije tu malo pomažu, ne samo zbog toga što se radi o društvima drugačijim od jugoslavenskog, nego i zato što još uvijek postoji nesrazmjerno veći broj zemalja koje u sličnom pokušaju nisu uspjele i zato što se ne zna koliko je, u načelu, pogrešnih koraka potrebno učiniti da bi se učinio prvi ispravan. U tom smislu, immanentna analiza jugoslavenske situacije, prije svega odnosa između politički sukobljenih aktera i socijalne izdrživosti stanovništva, predstavlja jedini pravi oslonac za ocjenjivanje postojećih tendencija i prognoziranje ishoda.

Schierupova knjiga je u tom pogledu jedinstvena među sličnim knjigama o Jugoslaviji, a pogotovo usporedimo li je s novijim i ažurnim publicističkim tekstovima, budući da nudi jednu optimističku notu na razložnoj osnovi. To je i teorijski zanimljiv epilog, budući da manje kompleksne studije i napisi o Jugoslaviji, koji u pravilu završavaju dilemom »tržište ili ne?«, »demokracija ili ne?«, i pesimističkom porukom čija je opravdanost opskurna, ostavljaju ne samo onaj dirkemovski »mrak u srcu« nego i u glavi. Doista je teško temeljito proučavati jedno društvo ako istraživač u njemu ne može pronaći nijedan argumenat za njegov opstanak i dostojanstven život, već ga apsolvirati kao »umirućeg pacijenta« i predati ga u ruke »tatanologa«, tj. domaćih i svjetskih vojnopolicijskih stratega.

Vjerran Katunarić

Zoran Žugić

INFORMACIJSKO DRUŠTVO

Nova paradigma

CIDID, Beograd, 1988., 202

Pitanja vezana uz fenomen masovnih medija, masovno komuniciranje i (hipotetičko) informacijsko društvo koje oko njega izrasta čine središnju točku promišljanja u radovima mno-

gih autora različitih provenijencija na polju sociologije masovnih komunikacija. Kroz kritičko razmatranje rezultata postignutih u okvirima funkcionalizma, frankfurtske škole i dogmatškog marksizma, Zoran Žugić izvodi svoj specifičan pristup ovoj problematici. Dosljedno primjenjujući Marksovu teoriju on izbjegava zamke redukcionizma, te problemima o kojima raspravlja pridaje novu dimenziju.

Bogatstvo i punoća sadržaja jedna je od temeljnih značajki rada. Kako u postavljanju problema, tako i u argumentaciji, autor se ne ograničava na pojedine aspekte, već svaku pojavu (proces) pokušava sagledati u cjelokupnom društveno-historijskom kontekstu. Stoga je na ovom mjestu teško prikazati sve one linije razmišljanja kako ih autor razvija. Uputnijima se čini da ovo izlaganje polazi od teze u kojoj je koncentrirana ukupna problematika i koja čini središnju liniju rasprave.

Tezu o ambivalentnom karakteru masovnih medija Žugić razvija slijedeći J. Habermasa, koji ovu oprečnu tendenciju tematizira kao razlikovanje između »autoritarnog« i »emancipacijskog« potencijala masovnih medija, odnosno kao razliku između društvenosti unutar otudjenja i nove, klasno-nadklasne društvenosti. Objašnjenje ambivalentnog karaktera masovnih medija autor izvodi iz njihove tehničko-tehnološke strukturiranosti, vezano uz socijalno-političke implikacije.

Obrazlaganje tehnološke strukturiranosti masovnih medija razmatra se iz utjecaja tehnologije u suvremenom društvu uopće. Može se reći da je upravo shvaćanje tehnologije ona točka koja sažima autorov pristup i na kojoj stječe poziciju za argumentiranu kritiku različitih protehnoških i »kvazineutralnih« pristupa (posebice tehnološkog optimizma). Temeljno je pitanje da li je tehnologija samo proizvodna snaga ili je i društveni odnos. U odgovoru, autor polazi od Marksove definicije prema kojoj je tehnologija odnos između općeg (znanost) i zajedničkog rada (kooperacija individua). Znanstveno-tehnički progres proizlazi iz univerzalizirajuće logike kapitala kojom sve društvene snage pretvara u mehanizam vlastite reprodukcije. Znanost se kao glavna proizvodna snaga razvija u funkciji stvaranja i uvećanja